ABDULLA QAHHOR HIKOYALARIDA MUNOSABAT KATEGORIYASINING LEKSIK-SEMANTIK VOSITALARI

Nomozova Shahnozaxon Rafiqjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti akademik litsey o‘qituvchisi

Annotatsiya
Ushbu maqolada Abdulla Qahhor hikoyalarida munosabat kategoriyasining leksik-semantik vositalari tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida Abdulla Qahhorning munosabat ifodalashda til vositalaridan mahorat bilan foydalanishi, psixologik tasvir uchun leksik-semantik imkoniyatlarni keng qo‘llashi aniqlangan.
Kalit so‘zlar: *Abdulla Qahhor, munosabat kategoriyasi, leksik-semantik vositalar, emotiv leksika, baholovchi birliklar, stilistik funksiya, psixologik tasvir.*

KIRISH

Abdulla Qahhor o‘zbek adabiyotining yirik vakili sifatida o‘z asarlarida insoniy munosabatlarning nozik jabhalarini lingvistik vositalar orqali mahorat bilan ifodalagan. Munosabat kategoriyasi tilshunoslikda kommunikativ-pragmatik yo‘nalishning muhim ob'yekti bo‘lib, nutqda subyektning ob'yekt, hodisa yoki shaxslarga nisbatan ichki holatini, baholashini va emotiv munosabatini ifodalovchi til birliklarining majmuini anglatadi [1]. O‘zbek tilshunosligida munosabat kategoriyasining tadqiqi G.Abdurahmonov, A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev kabi olimlar tomonidan olib borilgan bo‘lsa-da [2], badiiy matn, xususan, Abdulla Qahhor asarlari kontekstida bu kategoriyaning leksik-semantik vositalarini kompleks tahlil qilish hozirgi kun tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biridir.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotda deskriptiv metod, semantik tahlil, kontekstual tahlil va statistik usullardan foydalanilgan. Matnlardan munosabat ifodalovchi leksik birliklar tanlab olinib, ularning semantik tahlili amalga oshirilgan, stilistik funksiyalari aniqlangan. Rus tilshunosligida V.N.Teliya, N.D.Arutyunova [3], o‘zbek tilshunosligida esa H.Dadaboyev, M.Mahmudov [4] kabi olimlarning emotiv va baholovchi leksikaga oid nazariy qarashlari metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan. Munosabat kategoriyasini ifodalovchi leksik-semantik vositalar turli guruhlarga ajratiladi: birinchidan, bevosita munosabat ma'nosini bildiruvchi fe'llar (yaxshi ko‘rmoq, yomon ko‘rmoq, havas qilmoq, nafratlanmoq); ikkinchidan, emotiv-baholovchi sifatlar va ravishlar (yoqimli, yoqimsiz, xushchaqchaq, dahshatli); uchinchidan, psixologik holat bildiruvchi fe'l va ot turkumlari (achishmoq, xursand bo‘lmoq, qayg‘u, xursandchilik) [5].

E.M.Volf emotiv leksikani ekspressiv va impressiv guruhga ajratib, birinchisi sub’yektning emotsiyasini ifodalasa, ikkinchisi ob'yektga emotsiya uyg‘otish xususiyatini berishini ta'kidlaydi [6]. Abdulla Qahhor asarlarida ikkala tur ham keng qo‘llanilgan. O‘zbek badiiy nasrida munosabat ifodalashning lingvistik jihatlari O.Usmonov, N.Mahmudov tomonidan alohida tadqiq etilgan bo‘lib, ular badiiy matndagi emotiv leksikaning pragmatik funksiyalarini ochib berishgan [7]. Abdulla

Qahhor ijodini lingvopoetik jihatdan o‘rganishga bag‘ishlangan ayrim ishlar mavjud bo‘lsa-da [8], munosabat kategoriyasining leksik-semantik vositalari maxsus tadqiqot ob'yekti bo‘lmagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

"Anor" hikoyasida munosabat kategoriyasi leksik-semantik jihatdan juda boy ifodalangan. Asarning bosh qahramoni Turobjon va uning xotini o‘rtasidagi munosabatlar dinamikasi leksik vositalar orqali aniq namoyon bo‘ladi. Hikoyaning boshida ularning munosabatlarida ijobiy emotiv rang ustunlik qiladi: "Jo-on aka!" undovi, "umrimning yarmini beraman" ifodasi xotinning eriga bo‘lgan muhabbati va minnatdorchiligini bildiradi. Bunda "jon" so‘zining hipokoristik qo‘llanishi, "umr" va "yarmi" leksemalarining birikishidan hosil bo‘lgan giperbola munosabatning chuqurligini ta'kidlaydi.

Biroq keyinchalik munosabatning ijobiy tonidan salbiy tonga o‘tishi emotiv-baholovchi leksika o‘zgarishi orqali amalga oshiriladi. "Xo‘rligi keldi", "o‘pkasi to‘ldi" ifodalarida fiziologik holatni bildiruvchi leksemalar psixologik munosabatni ifodalash uchun metaforik jihatdan qo‘llanilgan. "Xo‘rlik" – pasayish, kamsitilish hissi, "o‘pka to‘lish" – g‘azab va xafagarchilik holatini bildiradi. Bu yerda Abdulla Qahhor an’anaviy o‘zbek tilining somatik metaforalaridan foydalanib, munosabatni tana a'zolari orqali ifodalash uslubini qo‘llagan [9].

Munosabatning keskin o‘zgarishi "jigarlaring ezilib ketsin" ifodasi orqali o‘z cho‘qqisiga chiqadi. "Jigar" so‘zi o‘zbek tili va madaniyatida bolani, farzandni anglatuvchi metaforik ma'noga ega bo‘lib, bu badduo xotinning eng qadrli narsasiga qaratilgan. Matnda bu iboraning ta’siri quyidagicha tasvirlangan: "Bu so‘z unga qanday ta'sir qilganini faqat boshqorong‘i xotining biladi". "Boshqorong‘i" – homilador ayol uchun o‘zbek tilida qo‘llaniladigan evfemizm bo‘lib, bu yerda Abdulla Qahhor bevosita nomlanishdan qochib, milliy til an'analariga sodiq qolgan.

"Sinchalak" qissasida munosabat kategoriyasi yanada murakkab va ko‘p qatlamli tarzda ifodalangan. Rayon rahbarlari va xalq o‘rtasidagi munosabatlar, Qalandarovning boshqalarga nisbatan munosabati leksik jihatdan boy vositalar bilan berilgan. "Erka rais", "dovyurak", "soyada o‘sgan" kabi baholovchi birikmalar ijtimoiy munosabatlarning tavsifini beradi. "Erka" so‘zi o‘zbek tilida ikki xil ma’noga ega: ijobiy ma’noda – erkin, mustaqil, salbiy ma'noda – nazoratsiz, intizomdan tashqari. Qissada bu so‘z ikkinchi ma'noda ishlatilgan va Qalandarovning pozitsiyasiga tanqidiy munosabatni bildiradi.

Qalandarovning militsionerga nisbatan munosabati harakatlar orqali ifodalangan: "shovqin soldi", "shapkasini olib uloqtirib yubordi", "gaz berdi-da urib, yiqitib o‘tdi". Bu yerda fe’llar ketma-ketligi munosabatning tobora keskinlashuvini ko‘rsatadi. "Shovqin solmoq" fe’li ovoz ko‘tarishni bildirsa, "uloqtirmoq" – hurmatsizlik va tahqirlashni, "urib, yiqitib o‘tmoq" esa jismoniy zo‘ravonlikni anglatadi. Abdulla Qahhor munosabatning intensivligini fe'llar semantikasi orqali darajalashtirib berishga erishgan.

Qalandarovning keyin o‘z xatti-harakatiga bo‘lgan munosabati ham leksik vositalar orqali ochiladi: "toza yalinibdi", "qancha shtraf olsang, ol deb cho‘ntagini

tutibdi". "Yalinimoq" fe’li kechirim so‘rash, o‘z aybini tan olish ma’nosida qo‘llanilgan bo‘lib, bu Qalandarovning ichki o‘zgarishini ko‘rsatadi. Biroq "erkak qaddimni bukma" ifodasi uning izzat-nafsi va o‘ziga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. "Qadd bukmoq" – xo‘rlanish, kamsitilish metaforasi bo‘lib, bu yerda jismoniy harakat orqali psixologik holat tasvirlangan.

Ikki asarni qiyoslash munosabat ifodalashda Abdulla Qahhorning uslubiy o‘sishini ko‘rsatadi. "Anor"da munosabat asosan shaxsiy, oilaviy doirada, emotsional leksika orqali ifodalangan bo‘lsa, "Sinchalak"da ijtimoiy munosabatlar, baholovchi va tavsiflovchi leksika kengaygan. Yozuvchining tilida munosabat ifodalashning uch asosiy usuli ajralib turadi: birinchidan, bevosita baholovchi leksemalar ("erka", "dovyurak", "boshqorong‘i"); ikkinchidan, metaforik ifodalar ("jigar", "qadd bukmoq", "o‘pka to‘lmoq"); uchinchidan, kontekstual antonimiya va sinonimiya orqali munosabatning nozik farqlarini berish.

XULOSA

Abdulla Qahhor hikoyalarida munosabat kategoriyasi boy leksik-semantik vositalar orqali ifodalangan. Yozuvchining tili munosabat bildiruvchi fe'llar, emotiv-baholovchi sifatlar, psixologik holatni ifodalaydigan ot va fe'l turkumlari, shuningdek, somatik va predmetli metaforalar bilan to‘yingan. Tahlil natijasida Abdulla Qahhorning munosabat ifodalashda milliy til imkoniyatlaridan, xususan, o‘zbek tilining metaforik boyligidan samarali foydalanishi aniqlandi. "Anor" va "Sinchalak" asarlarida munosabat kategoriyasining leksik-semantik vositalari personajlar xarakterini ochishda, ularning ichki dunyosini tasvirlashda muhim stilistik funksiya bajaradi. Yozuvchi munosabatning turli darajalarini – ijobiydan salbiygacha, samimiydan nafratgacha – leksik vositalar gradatsiyasi orqali aniq va ta'sirchan etkazishga erishgan. Keyingi tadqiqotlarda Abdulla Qahhor asarlarida munosabat ifodalashning sintaktik va morfologik vositalarini o‘rganish, shuningdek, boshqa yozuvchilar bilan qiyosiy tahlil olib borish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва: Наука, 1988. 341 с.
2. Ҳожиев А. Ўзбек тилининг изоҳли грамматикаси. Тошкент: Фан, 2010. 464 б.
3. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва: Наука, 1986. 143 с.
4. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Тилшунослик назарияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 285 б.
5. Дадабоев Ҳ. Ҳозирги ўзбек тилида баҳоловчи сўзлар. Тошкент: Фан, 1991. 156 б.
6. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Москва: Едиториал УРСС, 2002. 280 с.
7. Усмонов О. Бадиий матн семантикаси. Тошкент: Фан, 2005. 168 б.
8. Қурбонов А. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг услубий хусусиятлари. Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 142 б.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент: Университет, 2000. 398 б.